

УДК 330.1

М.М. РАДСЬВА, к.е.н., доцент,

Класичний приватний університет, м. Мелітополь

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА МАТРИЦЯ КОРПОРАТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ

Створення корпоративного сектора України відбувається в умовах, що стали наслідками патології розвитку української економіки. В економіці здобув розвитку ряд факторів, що активно протидіють процесам становлення ефективного інституціонального середовища. Результатом несприятливого розвитку інституціонального середовища є неадекватно сформовані ринки праці, капіталу, землі, спрямованість економіки на адміністративно-розподільчі відносини, неефективність і несправедливість відносин власності, інформаційна закритість ринку капіталів, високі трансакційні витрати, високий рівень невизначеності, зниження інвестиційної привабливості українських корпорацій.

Принциповою рисою українського інституціонального середовища є складність або навіть неможливість інсталяції західних інститутів. Інституціональні зміни мають явно виражену національну специфіку. Особливості інституціонального розвитку унеможливають запозичення механізмів управління, використовуваних у розвинутих країнах з історично створеними формальними і неформальними інститутами. Реформування перших років, що відбувалося з використанням запозичених західних інститутів, призвело до непередбачуваних і часто негативних наслідків. Невдалі інституціональні перетворення українського суспільства вказують, скоріше, на непродуманість, а не безнадійність інституціональних трансформацій. Виникає потреба у вирощування інститутів і забезпеченні їх саморозвитку в національному інституціональному середовищі.

З метою виявлення стійких базисних інститутів корпоративного інституціонального середовища використовуємо концепцію «інституціональної матриці» (термін уведений у науковий обіг Д. Нортон [6] і вживаний К. Полянським [5], О. Донченко [4]).

Останнім часом набула поширення концепція, згідно якої різноманітність інституціональних комплексів базується на одній із двох матриць. Х-матриця притаманна державам східної частини світу – Росії, більшості країн Азії і Латинської Америки; У-матриця характерна для держав Західної Європи і США.

Використання специфіки інституціональних матриць дає змогу здійснювати інституціональне будівництво і мінімізувати соціальні витрати еволюційного розвитку країни. Однак, історично обумовлена ментальна спрямованість інституціональної динаміки та визнання економіки сукупністю базисних і комплементарних інститутів відповідно до типу матриці не відміняє процеси модернізації інституціонального середовища. Сучасні тенденції глобалізації, корпоратизації та монополізації світової економіки змінюють традиційний вектор розвитку інститутів, якому вже не відповідає поділ світу на Х- та У-типи економіки. Успіх подальших перетворень пов'язаний з відновленням ефективного функціонування інститутів, суттєвою модернізацією їх форм, продовженням пошуку й інституційним розвитком дієвих інститутів.

Завданням цієї статті є розвиток концепції інституціонально-матричного укладу економіки на основі теорії корпоративної економіки з урахуванням сучасних тенденцій корпоратизації.

Під інституціональною матрицею розуміють сукупність базисних інститутів, що утворюють собою каркас для утримання основних підсистем середовища, забезпечуючи відтворення та інституціональну динаміку. Базисні інститути відображають глибинні риси суспільних структур, що визначають кількість можливих траєкторій подальшого розвитку інституціонального суспільства. Характер базисних домінуючих інститутів визначає характер інституціонального розвитку економічної системи. Базисні економічні інститути закріплюють способи взаємодії економічних суб'єктів з інституціональним середовищем для досягнення найкращого результату, тобто інституціоналізують форми економічної інтеграції суспільства.

Базисні соціальні інститути існують незалежно від культурного контексту, поза цивілізаційно зумовленими формами. Обидві матриці складаються з трьох груп базисних інститутів: економічні, політичні, ідеологічні. Кожному інституту однієї матриці протиставляється відповідний інститут іншої матриці. Інсти-

© М.М. Радсьва, 2011

.....
<http://www.donntu.edu.ua> / «Библиотека» / «Информационные ресурсы»

<http://www.instud.org>, http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npdntu_ekon/

туціональна матриця забезпечує історичну стійкість інститутів відносно зовнішніх і внутрішніх впливів. У суспільстві діє принцип домінантності базисних інститутів матриці, що означає домінування усіх трьох типів інститутів даної матриці. Інституціональна матриця характеризується цілісністю, тобто домінування одного з базисних інститутів матриці зумовлює примат і двох інших типів інститутів у суспільстві. Разом з тим можуть діяти комплементарні інститути з альтернативної матриці, однак вони мають допоміжний характер. Базисні інститути встановлюють обмеження на дію комплементарних інститутів [5, с. 56-60].

Базисні інститути являють собою історичні інваріанти, що зберігають свою природу, забезпечують «ефект блокування» для самопідтримки структури матриці [4]. Комплементарні інститути забезпечують стійкість і збалансованість соціально-економічної системи. Базисні інститути характеризуються некерованістю і можуть привести суспільство до хаосу і кризи. Цілеспрямовані дії держави і уряду скеровуються на розвиток комплементарних інститутів для збалансування тієї чи іншої суспільної сфери. Збалансоване співвідношення базисних і комплементарних інститутів стає завданням управління інституціональною структурою.

Об'єктивними передумовами створення інституціональної економічної системи стають особливості матеріальних умов і технологій, тобто технологічна основа інституціональних змін. Економічна структура суспільства є результатом сукупності виробничих відносин, насамперед відносин власності, що пов'язані з дією продуктивних сил, передусім станом технологій. Аналіз інституціональної динаміки на основі впровадження нових технологій розкриває діалектику взаємодії інституцій та індивідів. Економічні інститути, які стають найбільш ефективними засобами організації національного господарства, формуються в конкретних матеріальних умовах, визначаються ними та не існують поза цими умовами. Матеріально-технологічне середовище визначає інституціональні технології і посилює характер проявів базисних інститутів. Вид власності – загальна або приватна – пов'язується з вигодами та витратами на специфікацію та захист прав власності.

Корпоративна економіка поступово змінює окремі інститути базисної У-матриці країн з ринковою економікою Заходу та США та впливає на вектор розвитку інститутів Х-

матриці. Впровадження інновацій дає змогу корпорації подолати інерцію сталих інститутів і змінити їх.

Корпорації – суб'єкти ринкової економіки – мають ієрархічну структуру, що відповідає інституту координації протилежної матриці. Корпорація являє собою сукупність підприємств або виробництв, що діють на основі консолідації і утворюють інститут кооперації. Потреби підвищення капіталізації корпорацій викликали до життя особливий інститут акціонерної (не загальної і приватної) власності. Майже загально визнано, що метою корпорації (а деякі вчені саму корпорацію вважають самостійним організмом) стає не максимізація прибутку, а можливості подальшого зростання.

Спробуємо уточнити склад основних інститутів сучасних економічних систем, розподіливши економіку на корпоративний та індивідуальний сектори, за аналогічним розподілом на плануючу і ринкову економіку, запропонованим Дж. Гелбрейтом [3].

Два типи інституціональних матриць – корпоративні К-матриці й індивідуальні І-матриці – функціонують в базисних Х- та У-матрицях, поділяючи кожен з економік на дві нерівноцінні (за ефективністю, впливовістю та вагомістю наслідків) частини. Корпоративні трансформації перетворюють комплементарні інститути ринкової економіки, такі як координація, кооперація та колективізм, на базисні інститути корпоративної частини У-економіки.

Методом цілеспрямованого спостереження, теоретичного узагальнення та емпіричного аналізу нами підтверджено існування декількох інститутів, що складають основу інституціональної матриці корпоративного середовища. Ця вибірка являє собою сукупність окремих інститутів Х- та У-матриць, що стають базисними інститутами корпоративної економіки. Кожен елемент інституціонального середовища являє собою сукупність базисних і комплементарних інститутів, характерних саме для цього рівня інституціонального середовища.

Інституціональне середовище формується під впливом політичних, ідеологічних, економічних, національно-історичних факторів і стає відображенням особливостей розвитку цих чинників. Наявність взаємозв'язку між структурою власності та процесами демократизації суспільства й економіки підтверджує аналіз структури власності в розвинутих країнах. Політичний устрій – авторитарний або демократичний – формує домінуючий характер

управління в корпораціях. У країнах з розвинутою економікою та демократичним політичним устроєм переважають корпорації зі значною кількістю власників, у країнах з авторитарним політичним укладом утворюються корпорації з домінуючим власником (сім'єю або державою) [7, с. 89].

Значна концентрація корпоративних активів у руках декількох власників може суттєво впливати на динаміку та результати політичних реформ і демократичних перетворень, перешкоджаючи формуванню нового інституціонального середовища. Недостатність, невідповідність і неефективність інституційного підґрунтя зумовлює розбіжності між корпоративними і суспільними цілями, що породжує соціальні конфлікти.

Сценарій розвитку суспільства залежить від ідеї – неформального інституту, під впливом якого відбувається розвиток нового суспільства. Ідея трансформується в пріоритетні цілі суспільства. Саме цим пояснюються особливості дії закону єдності продуктивних сил та виробничих відносин в українській економіці. Проблема відставання розвитку виробничих відносин від розвитку продуктивних сил унаслідок дії будь-яких факторів, насамперед технологічних, може бути вирішена двома шляхами: по-перше, виробничі відносини розвивають до рівня виробничих сил; по-друге, виробничі сили руйнують до рівня виробничих відносин. Якщо ідея забезпечує відбір і розвиток інститутів, що підтягнуть виробничі відносини до продуктивних сил, – відбувається розвиток суспільства на власній основі та народжується більш прогресивне суспільство. Національна українська ідея сформувалася та продовжує перероджуватися в специфічному інституціональному середовищі, що відображає патології демократизації суспільства та впливає на процеси розвитку демократизації економіки.

Цілі домінуючих груп у структурі розподілу акціонерного капіталу визначаються цілями даного суспільства, сформованого політико-економічною елітою. Структура розподілу власності серед певних груп власників стає відображенням ідеї, трансформованої у пріоритетні цілі суспільства. Припустимо, що існує й зворотний зв'язок: цілі суспільства визначаються цілями домінуючих корпоративних власників, які і є політико-економічною елітою цього суспільства. Національна ідея перероджується внаслідок трансформації відносин власності. Ймовірно, що домінуючі власники

корпоративних прав, які є політико-економічною елітою суспільства, будуть визначати цілі цього суспільства. Нав'язування цілей домінуючих груп усьому суспільству може бути згубним для системи, руйнувати її через політичні, соціальні й економічні кризи. Метою держави стає впровадження інституціонального контролю та запобігання спробам підпорядкувати інтереси суспільства інтересам економічно замкнутих груп з антисоціальними цілями.

Перепони на шляху сучасних ринкових реформ зумовлюються специфікою суспільства, що зумовило поширення цивілізаційної та соціокультурної парадигми розвитку суспільства. Частково невдачі реформування можна пояснити соціокультурними особливостями країни. Соціокультурна система характеризується сукупністю сутнісних цінностей і етнічних характеристик соціальних суб'єктів, сформованих під дією довгострокового культурного впливу та як результат взаємодії людей. Напрямі трансформації суспільства пов'язані з соціокультурними моделями, що визначаються пріоритетною формою поведінки суб'єктів: суспільства з традиціоналістськими цінностями демонструють пріоритет наказаних норм і правил поведінки; суспільства з ліберальними цінностями забезпечують можливості для цілеіраціональних інноваційних дій. Уклад традиціоналістських суспільств породжує стійкість тоталітарних структур, відчуження людини від суспільного життя, низьку інноваційну активність. Соціокультурний підхід доповнює аналіз інституціональних трансформацій методами, що ґрунтуються на виявленні закономірностей історичного формування і стійкості соціально-ціннісних структур, різноманіття проявів магистральних соціально-економічних процесів у різному культурно-історичному контексті, але не позбавлений деяких обмежень [7, с. 17-20].

Використання соціокультурного підходу до аналізу економічних трансформацій дає змогу виявити способи й стійкі механізми інституціоналізації нового соціально-економічного ладу. Соціетальна трансформація (трансформація макрорівня) визначає темпи і способи трансформації локальних інституціональних середовищ.

Менталітет можна подати як непорушну незміну матрицю, що містить інформацію про національні економічні, політичні й ідеологічні особливості. Менталітет становить ядро культури, організовує діяльність індивідів відповідно до загальноновизнаної поведінки, цінностей,

уявленнь, настанов, звичаїв, національних традицій, моралі [9, с. 88]. Національна ментальність і стереотипи національної поведінки самі організують діяльність індивідів. Українська ментальність сформована під впливом двох протилежних тенденцій розвитку України як гетьманської республіки та частини імперської держави. До найхарактерніших рис національного менталітету віднесемо: колективізм, мотивацію до досягнення короткострокових цілей, неефективні стимули розвитку, православний пріоритет духовного над світським.

Особливості інституціонального середовища визначають специфіку економічної системи, що може мати формальну і неформальну складові за критерієм переважної більшості формальних або неформальних інститутів. Неформальна економіка – це самоорганізація економічних агентів, принципи якої не інституціалізовані у формальних правилах.

Неформальний характер економічних відносин, невідконтрольний офіційним інститутам, є суттєвішою характеристикою інституціонального середовища українських корпорацій. Неформальні «правила гри» поширюються на ті відносини між економічними агентами, що збурюють домогосподарську і тіншову економіку. Розвиток неформальної економіки не правильно пов'язувати лише з особливостями транзитивного періоду, а скоріше можна представити як логічний наслідок особливостей національного менталітету та ідеології. Українська економіка інтуїтивно обирала шлях розвитку, що найбільш відповідав національній ментальності.

Фактором розвитку неформальної економіки стало традиційно негативне ставлення до чиновницького апарату, сприйняття держави як ворога, якого можна обманювати, обкрадати, порушувати обіцянки. Ще більше дистанціювали народ від держави насильницькі державні реформи. Інституціональні зміщення, викликані до життя російськими реформаторами – Петром I, П. Столипіним, В. Леніним, М. Горбачовим – створювали принципово нові формальні інститути, вириваючи широкі маси населення зі звичних стійких інституціональних устроїв. Насильні зміни надзвичайно хворобливо позначилися на існуванні суспільства.

Ще однією особливістю національного середовища став редистрибутивний характер економіки. Специфіка національного інституціонального середовища і подальший розвиток «розподільної, редистрибутивної економіки» забезпечує перехід до роздавальної економіки

[1]. Роздавання являє собою механізм господарської інтеграції суспільної власності. Самоорганізація неринкових економічних відносин роздавальної економіки ґрунтується на механізмах «здавання-роздавання», що співіснують з ринковими інститутами на принципах «домінантності-компенсаторності». Теорія роздавальної економіки пояснює уклад і механізми функціонування неринкових економік та їх взаємодію з ринковими. Географічний ареал формує ринковий або неринковий тип інституціонального ядра, що забезпечує ефективне узгодження локальних середовищ: природно-кліматичного, матеріально-технологічного, національно-демографічного, культурно-релігійного. Теорія інтегрального інституціоналізму обґрунтовує незмінність природи інституціонального ядра кожного типу економіки, при цьому змінюються інституціональні форми відповідно до особливостей інституціональної платформи. Функціонування роздавальної економіки забезпечується базисними інститутами роздавального типу, а ринкові інститути виконують допоміжну, компенсаторну функцію та домінують тільки в періоди ринкових трансформацій [2, с. 29-33].

Револьюційний характер історичних і сучасних інституціональних трансформацій, супроводжуваний різкою зміною формальних інститутів з одночасним відставанням неформальних, призвів до нормативного інституціонального розриву. Наслідками відставання розвитку неформальних інститутів стали незбалансований розвиток системи, неефективність функціонування формальних інститутів, руйнування традиційної культури, бурхливий розвиток тіншової економіки.

Економічні реформи в Україні, первинно спрямовані на підвищення ефективності економіки, призвели до появи багатьох формальних інститутів, що і за походженням, і за сутністю стали «формальними». Практика створення українських формальних інститутів продемонструвала їх відрив від неформальних норм нового економічного укладу, що призвело до появи стійких неефективних дійсно «формальних» інститутів. Реформоване українське законодавство ввело в дію велику кількість нових та модифікованих формальних інститутів за короткий проміжок часу. Створилася складна система регулювання, характерними рисами якої стали: 1) суперечливість окремих норм одна одній та неформальним нормам; 2) «висота» адміністративних бар'єрів при проходженні бюрократичних процедур, нездоланна без

«обов'язкових» платежів, що не надходять до бюджету; 3) селективність покарання, критерієм вибору якої стають неформальні правила. Це значно ускладнює орієнтацію у формальних правилах для економічних агентів, дає змогу використовувати й інтерпретувати суперечності у власних інтересах, створює підґрунтя для використання неформальних нелегальних і незаконних правил. Нерівні умови конкуренції як результат функціонування української системи регулювання стають найсерйознішою перешкодою на шляху соціально-економічного розвитку країни.

Українська економіка демонструє і протилежну інституціональну деформацію. Примусове створення нових організаційних структур і нових приватновласницьких відносин не супроводжувалося формуванням адекватних механізмів примушення до виконання контрактів. Відсутність формальних інститутів дотримання контрактів, посилена відсутністю неформальної бізнес-культури, зумовлює низьку культуру контрактів, невиконання зобов'язань.

Масовий імпорт ринкових інститутів, що був продиктований бажанням прискорити глобальну інтеграцію України, поглибив інституціональні розриви, посилюючи схильність держави і бізнесу до опортунізму. Схильність вітчизняного бізнесу до опортуністичної поведінки і неформальних контрактів збільшує інституційні структурні деформації ринку та трансформаційні ризики національної економіки.

Незбалансованість розвитку інституціонального середовища збурує небезпеку можливості тіньової структуризації і криміналізації економічного життя. Найнебезпечнішим є узаконення засобів реалізації кримінальних інтересів через владні повноваження.

В умовах системних трансформацій суспільство має два варіанти розвитку: відторгати нові інститути або повільно адаптуватися до них. Суперечність між неформальними та формальними правилами урегульовуються за двома сценаріями: згідно з першим, виживає одне з правил; за іншим – визначається можливість вбудови формального правила в мережу неформальних. Неформальні правила можуть змінюватися опосередковано через упровадження нової системи формальних правил або спонтанно. Еволюційний розвиток системи шляхом малого приросту неформальних правил забезпечує спонтанну кристалізацію малої частини неформальних обмежень як умови

підтримки стабільності й розвитку складно організованих систем [10, с. 118, 120].

А. Ткач пов'язує трансформацію спонтанної поведінки суб'єктів у модельовану з поступовим витісненням неефективних неформальних інститутів легітимними нормами на основі синхронізації елементів інституційного поля [8, с. 8]. Процес адаптації економічних агентів до неприємних для них інституціональних змін забезпечують нові квазіринкові інститути, переважно неформальні. Квазіринкові механізми включають хижачке використання усіх видів ресурсів, бартер, приховування доходів, тіньові схеми ухилення від сплати податків, офшори, «ліві» заробітної плати, рейдерство, корупцію на всіх рівнях влади, широкі масштаби та багатогранність опортунізму, порушення договорів, проїдання основних фондів, «бюджетний» опортунізм тощо. Квазіринкові відносини створюють інституціональне середовище, що забезпечує підбір та оновлення базисних інститутів, спрямованих на посилення деформацій економіки.

Квазіринковий механізм роздавальної економіки має зовнішні риси ринкового господарства, однак зберігає латентний роздавальний зміст, втягуючи фірми в боротьбу за державні ресурси. Корпорації використовують вплив на владні структури для контролю над конкуренцією. Функціонування нових корпоративних форм і сучасних квазіринкових інститутів забезпечуватимуть формування системи «ліберального роздавання». Основним елементом такої системи ставатимуть держкорпорації з вертикально інтегрованою структурою, що замінять галузеві ієрархічно підпорядковані комплекси [2, с. 32-36].

Неврахування особливостей функціонування інституціонального середовища при формуванні українських корпорацій призвело до інституціональних розривів. У розвинутих країнах формування та закріплення інституціональних форм економічної інтеграції здійснювалося через їх історичний розвиток у конкретних матеріальних умовах.

Модель корпоративного управління, створена за результатами примусового акціонування державних підприємств, була орієнтована на досягнення короткострокової особистої вигоди, а не створення ефективних інтеграційних інституційних форм. Наслідком інституціональних розривів стала поява стійких неефективних формальних інститутів і неформальних квазіринкових інститутів, що забезпечили адаптацію економічних агентів до не-

прийнятних для них інституціональних змін.

Наслідком стійкого інституціонального розриву стало порушення балансу розвитку інституціональної системи. Динаміка інституціонального середовища демонструє випереджальних розвиток формальної підсистеми над неформальною, що породжує дестабілізаційні процеси, такі як розвиток неформальної економіки. Інституціональні зміни спричинили зростання трансакційних витрат, що в адміністративній економіці зазвичай оплачувала держава. Як наслідок сукупної дії вказаних факторів, відбувається системна криза, під час якої скорочуються масштаби й ефективність виробництва.

Напрями розвитку інституціонального середовища відповідають ментальним особливостям української нації. Загалом національний менталітет є одним із найважливіших факторів, що визначають вектор інституціональних перетворень. Специфіка українського інституціонального середовища роздавальної економіки сформувала ефективні механізми саморозвитку з руйнівними елементами.

Всупереч поширеній думці про «специфічне, але сформоване» інституціональне середовище, інституціональні зміщення продовжуються. Економіку можна представити як сукупність базисних інститутів двох типів матриць, нерівноцінних за ефективністю, впливовістю та вагомістю наслідків: корпоративної К-матриці й індивідуально-приватновласницької І-матриці. Змінюється вектор інституціональних трансформацій української економіки, переосмислення якого ще попереду. Оновлення інституціонального середовища є практично непідконтрольним процесом.

Специфічні політичні, ідеологічні та економічні фактори розвитку української економіки вимагають нових підходів до інституціалізації країни. Завдання пошуку нових підходів – зменшення негативного впливу і негативних наслідків у процесі перебудови державних і недержавних українських інститутів.

Ефективне функціонування економіки передбачає пошук оптимального співвідношення базових і комплементарних інститутів як у корпоративному, так і в некорпоративному секторах української економіки. Створення ефективного інституціонального середовища забезпечуватиметься через вирощування та культивування інституціональних змін.

Література

1. Бессонова О.Э. Институты раздаточной экономики России: ретроспективный анализ / О.Э. Бессонова. – Новосибирск : ИЭи-ОПП СО РАН, 1997. – 76 с.
2. Бессонова О.Э. Институциональная модель российской экономики: ретроспектива и современный вектор развития / О.Э. Бессонова // Экономическая наука современной России. – 2008. – №4. – С. 28-40.
3. Гэлбррейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбррейт. – М. : АСТ, 2001. – 602 с.
4. Донченко О. Институціональні матриці як структури колективної психіки [Електронний ресурс] / Олена Донченко // Український центр політичного менеджменту. – 16 жовтня 2010 р. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=84&c=2056>.
5. Кирдина С.Г. X- и Y-экономики: институциональный анализ / С.Г. Кирдина. – М. : Наука, 2004. – 256 с.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; [пер. с англ. А.Н. Нестеренко / предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера]. – М. : Фонд экономической книги «НАЧАЛА», 1997. – 180 с.
7. Поважный А.С. Становление и развитие эффективного корпоративного управления / А.С. Поважный. – Донецк : Ин-т экономики пром-сти, 2003. – 481 с.
8. Ткач А. Институціоналізація економіки – синергетичний парадокс / Анатолій Ткач // Институціональний вектор економічного розвитку : [збірник наукових праць МІДМУ «КПУ»]. – Вип. 2 (1). – Мелітополь: Вид-во КПУ, 2008. – 225 с. – С. 7-12.
9. Цыренова А.А. Развитие человеческого капитала в условиях трансформации институциональной среды / А.А. Цыренова – Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2006. – 166 с.
10. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория / А.Е. Шаститко. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

Статья поступила в редакцию 27.06.2011